

обробка криці мала допомогти перемозі тепла. У зв'язку з цим криця сприймалася як результат космогонічного акту, як зброя Громовержця, який перемагає зимовий холод. Заборона ж мочити коноплі асоціюється з міфологічним уособленням води, що уособлює супротивника вогненного Громовержця. Відтак трудові операції мочіння конопель могли посилити холод, сприяти тимчасовій перемозі над Громовержцем.

Подібна календарна розмежованість робіт, пов'язаних з домашніми ремеслами східних слов'ян виникла в кінці раннього залізного віку або в ранньому середньовіччі, тобто в період існування ранніх слов'ян. В цьому разі серед українських археологів існує думка, що зарубинецькі племена ще не розмежовували ремесло від землеробства [15, 172], тому чорна металургія в них мала характер домашнього ремесла, яким намагалися займатися у вільний від сільськогосподарських робіт час, тобто в зимову пору. Тоді ж займалися й роботами із вимоченими коноплями, які розминали, били, чесали, пряли, ткали. Роздирання, биття, плетіння нагадує боротьбу з силами хаосу, внаслідок якої коноплі перетворювалися на прядиво. В деяких технологічних операціях обробки конопель вбачаються аналогії з ковальством. Розминання конопель на волокна, яке здійснюють шляхом биття вимочених рослин, нагадує віджимання криці; плетіння нитки повторює скручування дротів; витягування волокна асоціюється з витягуванням металу. На це в свій час звернув увагу ще О.М. Трубаčov [16, 287]. Тому на основі схожості технологічних операцій обробки двох матеріалів могла проводитися між ними й символічна аналогія, що привела до комплементарного використання в описаному обряді, разом з коноплями, заліза. Цьому сприяло й те, що залізо одночасно уособлювало дві стихії – вогонь і воду, тому за законами симпатичної магії (подібне лікує подібне) могло нейтралізувати негативну дію води. Використання заліза в зазначеному обряді сприяло також тому, що технологія його обробки в процесі перетворення руди на залізо, шляхом закалювання, передбачала занурення розжареного металу в воду, від чого він ставав міцнішим, що знаменувало перемогу Громовержця.

Таким чином, залізо символічно зближується з коноплями, що пояснює чому його кладуть у воду разом з коноплями. Ось чому його присутність у воді змінювала символічну природу вимочування конопель у заборонений календарний період, а саме, вимочуванню конопель разом із залізом надавалося значення металургійної технологічної операції, що мала космогонічний зміст. Це означає, що заборонена операція ставала дозволеною, тому й зникла загроза покарання за порушення табу.

В українському фольклорі, зокрема, „Казці про Кирила Кожум'яку” коноплі уособлюють залізну кольчугу. Крім образної наявною є технологічна близькість, оскільки кольчуги плетуться з металевих кілець подібно до архаїчних технологій виготовлення тканини. Цікаво, що подібне ототожнення сорочки (правда з кропиви) з панциром ми зустрічаємо в германському казковому фольклорі, наприклад, в казці, записаній Г.Х. Андерсеном, „Дикі лебеді”. Сплетені з кропиви кольчуги захищають від злого чарівництва [12, 375-390].

1. Черных Е.Н. Древний металл и символы // СЛ. – 1991. – № 1.
2. Юнг К.Г. Архетип и символ. – М.: RENAISSANCE, 1991.
3. Костомаров М.И. Об историческом значении русской народной поэзии // Костомаров М.И. Слов'янська міфологія. – К.: Либідь, 1994.
4. Булашов Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. – К.: Довіра, 1992.
5. Афанасьев А.Ф. Поэтические воззрения славян на природу: в 3 т. – М.: Индрик, 1994.
6. Коноплі // 100 образів української міфології. – К.: Кн. дім „Орфей”, 2002.
7. Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. – М.: Наука, 1947.
8. Калевала. – М.: Худож. лит., 1977.
9. Тупчієнко М.П. Перспективи використання досягнень лінгвістики у виявленні шляхів формування символіки заліза у східнослов'янських народів. // Духовність українства ХХІ століття. VI Всеукраїнська науково-практична конференція. Матеріали конференції 10 вип. – Кіровоград, 2006.
10. Велецкая Н.Н. Языческая символика славянских архаических ритуалов. – М.: Наука, 1978.
11. Иванов В.В., Топоров В.Н. Разыскания в области славянских древностей. – М.: Наука, 1974.
12. Тупчієнко М.П. До питання про семантику метеоритів в контексті проблеми символіки сировини в залізобудівному виробництві. // Матеріали до української етнології: Матеріали конференції, наукових та польових етнологічних досліджень. – Вип. 3 (6). – К., 2003.
13. Босий О. Традиційні символи у магійних ритуалах українців. – Кіровоград, 1999.
14. Вороний О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис. в 2 т.: Т.1 – К.: Мал. вид. підпр. „Оберіг”, 1991.
15. Трубаčov О.Н. Ремесленная терминология в славянских языках. – М.: Наука, 1966.
16. Андерсен Х.К. Сказки. – Ташкент.: Изд-во ЦК Компартии Узбекистана, 1986.

Т.В. Тхоржевська

**ПОБРАТИМСТВО / ПОСЕСТРИНСТВО
В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ:
„ХЛІБНІ СЕСТРИ” ТА „ГОРІЛЧАНІ БРАТИ”
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ – ПОЧАТОК ХХІ ст.)**

За допомогою традиції відбувається виокремлення досвіду, його стереотипізація, а отже, функціонування колективної пам'яті [1, 105]. Всупереч погляду, що традиція є рудиментом, приреченим на зникнення через неспроможність протистояти процесам модернізації, вона постійно розвивається через оновлення соціальних стереотипів. Традиція є поліваріантною та має достатній адаптивний потенціал, який дозволяє їй пристосовуватись до будь-яких трансформацій [2, 7].

Мета дослідження – розглянути побратимство у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. в контексті проблеми „побутування” – „зникнення” – „відновлення”. В тому, що ця проблема є актуальною, переконує те, що в небагатьох етнологічних (антропологічних) дослідженнях явища соціальної спорідненості відносяться до зниклих. Так, А. Пономарьов зазначає, що „обряди братання були різними, паралельно побутуючи деінде

в Україні майже до XVIII ст.” [3, 115]; В. Балушок розглядав явище побратимства крізь призму військових товариств як явище дружинної та козацької культури [4, 156]; М. Гримич, висвітлюючи звичаєво-правову культуру, зокрема й систему спорідненості кінця XIX – початку XX ст., зазначала: „... побратимство, посестринство становлять фіктивну соціальну спорідненість в межах однієї статево-вікової або професійної групи” [5, 203]. Однак побутування звичаю побратимства (посестринства) впродовж останніх 50–60 років не стало предметом окремого дослідження. Об’єктом дослідження є українське суспільство XX – початку XXI ст.; предметом – форми соціальної спорідненості.

Проблема традиційної культури включає три головні рівні спілкування: „між своїми”, „між своїми і чужими”, „контакт із потойбічним і сакральним світами” [6, 355]. Разом з тим, населення окремого населеного пункту не є монолітним. Воно складається з багатьох „локальних спільнот” – родинних, сусідських, територіальних („наша вулиця”), вікових. Мешканець села належить водночас до декількох таких спільнот, першою серед яких є „коло родичів”, члени якого визначаються як „наші”, „свої”. В межах цього кола розпочинається і триває процес соціалізації, постає уявлення про „своїх” та „чужих”. Крізь опозицію „свій / чужий” варто розглянути й явище побратимства (посестринства), яке зафіксовано нами під час етнографічних експедицій в с. Кумарі Первомайського району Миколаївської області впродовж 2008–2009 рр.

Виходячи з цього, необхідно вирішити декілька окремих завдань, зокрема розглянути звичай побратимства та обряд братання в історичному контексті. Крім того, побутування цього явища в другій половині XX – на початку XXI ст. потребує з’ясування, чому відновлення звичаю відбувається в цей період?

Відомим є середньовічний обряд церковного благословення двох християн, які не є кривними родичами, але прагнуть до духовного братерства. Вважається, що витокami обряду були стародавні звичаї побратимства і християнська практика „духовної спорідненості”, пов’язана з таїнством хрещення як нового народження та сприйняттям церковної громади як нової родини [7]. Церковне канонічне право, трактуючи побратимство, спиралося в основному на римське право. Оскільки звичай мав широке розповсюдження на теренах східних провінцій Римської імперії, успадкування за побратимством визнавалось в іноземців (*apud peregrinos*), але для римських громадян законним вважалося лише всиновлення. Негативне ставлення до „братотворіння” наявне у візантійському законодавстві. Незважаючи на це, відповідно до римського права, до заповіту дозволялося включати осіб, до яких спадкодавець відчував „братерську любов”; згодом духовна спорідненість набула значення перешкоди для шлюбу [7].

В XVI ст. у Євхологіях після чину братотворіння додавався коментар стосовно того, що це „не дозволено совершать”; у „Літургіаріоні” П. Могили 1629 р., служебнику, виправленому архимандритом за грецькими джерелами та з його власними догматичними й обрядовими роз’ясненнями літургії,

текст чину братотворіння вже відсутній. Імовірно, що оскільки в церковному праві чин братотворіння поступово був ліквідований, то і в українському законодавстві XVIII–XIX ст. побратимство не зафіксоване. Відповідно до „Прав, за якими судиться малоросійський народ”, „юродство” визнається трьох ступенів – природне (від народження), за сватовством та за кумівством, яке є „духовною спорідненістю”. Право на спадщину має тільки перша категорія [8, 556–557]. Ті ж самі норми повторюються у „Зібранні малоросійських прав” 1807 р. [9, 908], розповсюджуючись, таким чином, на Лівобережну і на Правобережну Україну.

Отже, на території України в XVIII–XIX ст. явище побратимства не визнавалось ані релігійною, ані світською владою. Важливим, на наш погляд, є те, що в зазначених документах не міститься заборон з приводу успадкування майна за побратимством.

Інша ситуація спостерігається в традиційно-побутовому аспекті цього явища. Традиційна система спорідненості відрізнялася від регламентованої як цивільним законодавством, так і церковним правом. У ситуаціях поділу майна, спадщини, виділення (забезпечення часткою землі або посагом) дітей, безумовно, превалювала біологічна (кровний зв’язок) або юридична (за шлюбом) спорідненість. Проте важливу роль грала і соціальна спорідненість, яка передбачала виконання функцій родича без біологічної спорідненості. Як зауважує М. Гримич, родинним колом мережа зв’язків спорідненості патріархального села не обмежувалась. Відповідно до статево-вікової стратифікації, властивої традиційному суспільству, в селі функціонували соціальні групи, об’єднані не навколо родини, а виворені на базі статево-вікових груп, які більшою чи меншою мірою зорганізовані за принципом спорідненості. До цього типу спорідненості („фіктивної”) зараховують певні соціальні групи (парубочі й дівочі громади, церковні братства й сестринства) [10, 139].

До „фіктивної соціальної спорідненості” можна віднести й звичай побратимства. Як свідчать етнографічні дослідження, на українських землях побутували два різновиди побратимства – назване і хрестове. Ті, хто братався (назване побратимство), в присутності свідка клялися „до віку бути рідними братами”, тричі обіймалися, тричі цілувалися, іноді обмінювалися дарунками, а також повинні були з’їсти жменю землі. Звичай „братання” були розповсюджені в запорозьких козаків, причому побутування подібного звичаю В. Балушок відносить ще до часів давньоруської військової дружини [4, 57].

Християнський обряд братотворіння зазнав певної еволюції впродовж століть: обхід зі співами, тримаючись за руки, покладання рук обох „братів” на Євангеліє; зв’язування майбутніх побратимів одним поясом та обведення їх священником навколо аналою [7]. Найявніми є аналогії з церковним обрядом вінчання. На українських землях „хрестове побратимство” ототожнювалось з християнськими символами: ті, хто братався, обмінювалися натільними хрестами, одержуючи назву хресних братів [3, 172].

Застосовуючи пропоновану класифікацію („назване” / „хрестове”) до явища побратимства в с. Кумарі, можна засвідчити, що воно існує у формі „названого”. Про обмін хрестами ніхто з наших

інформантів не згадував. Останнє є зрозумілим, оскільки за радянської доби будь-яке звернення до релігії засуджувалося.

Щодо часу виникнення (відновлення) звичаю та обряду, що його супроводжував, опитані селяни різних вікових категорій (від 1917 р. н. – найстарший, до 1970 р. н. – наймолодший) свідчили, що явище „горілчаних братів” та „хлібних сестер” розпочалося у 1950 – 1960-х рр.: „горілчані брати появились, як ото відбудова коли була, а раніше я не чула про них, в 60-ті роки...”.

Побутувало дві назви: для чоловіків – „горілчані брати”, для жінок – „хлібні сестри”. При тому всі селяни, які розповідали про звичай, свідчили, що „це одне й те саме”. Віднести дане явище до „фіктивної соціальної спорідненості” (визначення М. Гримич) дозволяє „виконувати функції родича без біологічної спорідненості”. На запитання, з якою метою „брали за брата” або „брали за сестру”, більшість інформантів пояснювали: „для того, щоб близькими такими бути, допомагати, ну так, як родина”; „ми як рідні сестри: вона мені помагає, а я їй”, „або вели якесь господарство спільне, або помагали одне одному в будівництві чи в чому”. Таким чином, на перший план виходить необхідність взаємодопомоги, сумісне здійснення тих справ, які, відповідно до звичаю, належало робити родичам. Колективна робота застосовувалася, як правило, в екстремальних ситуаціях, зокрема на випадок повені, пожежі, хвороби. Саме усталені звичаї взаємодопомоги в українській громаді стали основою для виникнення таких явищ, як побратимство і посестринство [3, 164].

Важливою є також психологічна необхідність відчувати себе причетним до родинного кола. З часом можливості відчувати цю причетність ставало дедалі менше. До цього спричинилися зменшення населення після війни, урбаністичні процеси. Про це свідчать і розповіді селян: „В 60-ті роки... вони появились, а раніше я про них не чула. Може, мала була. Та навряд чи. Тоді сім’ї великі були, кожен мав своїх братів, сестер. А тоді такий період був, після війни”.

Іншим аспектом досліджуваного питання є власне обрядова дія, яка супроводжувала перехід в статус братів або сестер. Стати „братами” чи „сестрами” можна після привселюдного перев’язування рушниками та обміну хлібом: „Коли вирішили побрататися, то роблять таку гостину, об’являють, що це мій брат, а це сестра. І я його в’язу, а він мене рушником. Самий звичайний рушник, перев’язують, як на весіллі. А потім той рушник зберігають”; „Він приходе з жінкою. Тут же я лічно даю йому буханку хліба, рушник, випиваємо, родаємось, цілуємся. І вже всьо: його жінка для мої жінки сестра, а я йому брат”. Належними є запозичення окремих елементів з весільної обрядовості, що потребує окремого дослідження. За свідченням респондентів брататися могли не лише чоловіки або жінки, але й хлопець з дівчиною („бо вона була сирота”), чоловік з жінкою, що є традиційним для українського побратимства [3, 171].

Традиція обумовлює сталість функціонування форм культури і, таким чином, наявність чинників, що забезпечують її відновлення. Існування таких факторів (стереотипів) пов’язане із періодичним повторюванням певних ситуацій [11, 16]. Отже,

зникнення окремих елементів „традиційної культури” пов’язане зі зникненням цих ситуацій. Натомість відновлення окремих елементів традиційної культури пов’язане із відновленням таких ситуацій.

Чинниками, які відновили традицію побратимства в українському селі повоєнної доби, були: 1) зменшення „кола родичів” на допомогу яких можна опертися у повсякденній праці; 2) психологічна необхідність відчувати власну причетність до певної спільноти. Людина, яка не належить до певного кола, членів якого можна визначити як „своїх”, „наших”, почувається дискомфортно; 3) наявність у колективній пам’яті елементів власне обрядової дії, шляхи трансформації якої потребують окремого дослідження.

1. Захаров А.В. Традиционная культура в современном обществе // Социологические исследования. – 2004. – №7.
2. Чистов К.В. Народные традиции и фольклор. – Л.: Наука, 1986.
3. Пономарьов А.П. Етнічність та етнічна історія України. – К.: Либідь, 1996.
4. Балушок В.Г. „Инициации древнерусских дружинников”. Этнографическое обозрение. – 1995. – № 1.
5. Гримич М. Система спорідненості // Українська етнологія: Навч. посібник / За ред. В.Борисенко. – К.: Либідь, 2007.
6. Савчук Б. Українська етнологія. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2004.
7. Ткаченко А. Братотворение // Православная энциклопедия. – Т.6/ <http://www.golubinski.ru>
8. Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 р. // Кодифікація цивільного законодавства на українських землях / За ред. Р.О. Стефанчука, М.О. Стефанчука – Т1. – К.: „Правова єдність”, 2009.
9. Зібрання малоросійських прав 1807 р. // Кодифікація цивільного законодавства на українських землях / За ред. Р.О. Стефанчука, М.О. Стефанчука – Т1. – К.: „Правова єдність”, 2009.
10. Гримич М. Соціоантропологічні чинники успадкування в традиційному українському суспільстві // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2003.
11. Чистов К.В. Традиция и вариативность // СЭ, 1983. – №2.

Л.В. Якиминська

ВЛАДА У СВІТОГЛЯДНИХ УЯВЛЕННЯХ УКРАЇНЦІВ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ФОЛЬКЛОРНИХ ТЕКСТІВ СТЕПОВОГО ПОБУЖЖЯ)

Способи взаємодії владних органів і суспільства є одним з ключових аспектів, від яких залежить нормальне функціонування держави. Не останню роль у подібній взаємодії відіграє ставлення народу до влади як інституту та до окремих її носіїв. Поряд з об’єктивними факторами, до яких належать дієвість владних органів у вирішенні практичних завдань, є ідеологічна платформа, способи отримання владних функцій тощо. Важливе місце займає також традиція актуалізації образу цього інституту в народних уявленнях.

Проблема суспільства і влади привертала увагу дослідників, зокрема В.Антоновича [1],